

Владимир Александрович Невежин, *Застолья Иосифа Сталина*, книга первая: *Большие кремлевские приемы 1930-х–1940-х гг.*, Москва: Новый хронограф, 2011, ss. 560; idem, *Застолья Иосифа Сталина*, книга вторая: *Обеды и ужины в узком кругу («симпозионы»)*, Москва: АИРО-XXI, 2019, ss. 528; idem, *Застолья Иосифа Сталина*, книга третья: *Дипломатические приемы 1939–1945 гг.*, Москва: АИРО-XXI, 2020, ss. 768

Życiu i działalności Józefa Stalina poświęcono tak wiele prac z zakresu literatury naukowej, że niełatwo je policzyć. Warto jednak zaznaczyć, iż w dotychczasowych badaniach mniej miejsca zajmuje problematyka dotycząca praktycznej strony komunikowania się sowieckiego wodza ze współpracownikami oraz liderami innych państw podczas uczt i bankietów. Tymczasem nieoficjalne formy współdziałania odgrywały istotną rolę w politycznym życiu Związku Sowieckiego. Poznaniu tego właśnie aspektu funkcjonowania sowieckiego aparatu państwowego są poświęcone trzy ważne książki rosyjskiego historyka Władimira Niewieżyna. Uwaga Autora od dłuższego czasu koncentruje się na tych aspektach życia Stalina, które bynajmniej nie odnoszą się do kwestii oficjalnych, ale tego, co zwykło się określać mianem „prawdy życiowej”¹. Stalin był zwyczajnym człowiekiem i choćby dlatego badanie jego życia codziennego może wiele wyjaśnić, a co za tym idzie – pomóc zrozumieć historię społeczeństwa sowieckiego w szerszym horyzoncie badawczym. Wspomniane książki są rezultatem żmudnej pracy Autora: poszukiwania materiałów archiwalnych, skrupulatnej analizy tekstów źródłowych, porównywania faktów i bezstronnej oceny badanych wydarzeń. W pracach wykorzystano materiały przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej, Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej, Rosyjskim Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki. Takie właśnie, bezbłędne z punktu widzenia założeń metodologicznych podejście, pozwoliło Autorowi na stworzenie prac naukowych, które niewątpliwie korzystnie wyróżniają się wśród licznych prób – także spekulatywnych, a nawet prowokacyjnych – celujących w „oryginalne”

¹ В.А. Невежин, 2005а, s. 56–70; idem, 2005b, s. 123–139; idem, 2016, s. 39–54; idem, 2017, s. 139–153; idem, 2019b, s. 42–71 i inne.

ujęcie osobowości Stalina i historii lat trzydziestych oraz czterdziestych XX wieku, stanowiących ważną epokę w dziejach Związku Sowieckiego.

Na stronicach pierwszej z omawianych książek Niewieżyn postawił pytanie odnoszące się do okoliczności narodzin, a następnie rozwoju tradycji organizowania przyjęć na Kremlu. Zwrócił przy tym uwagę na specyficzny charakter tego rodzaju przedsięwzięć. Doszedł do wniosku, że takie uczyły to nic innego jak swoistego rodzaju model funkcjonowania społeczeństwa, odzwierciedlający jego istotne, charakterystyczne cechy (s. 47). Badania niemalże intymnej strony funkcjonowania władzy pozwoliły precyzyjnie wytłumaczyć te cechy charakteru liderów państwa sowieckiego, które do tej pory wydawały się nam niezrozumiałe lub trudne do pojęcia. Osobiste cechy Stalina i jego współpracowników były bowiem pod wieloma względami nieodłącznym elementem sowieckiego systemu społeczno-politycznego jako całości. Jednocześnie błędem byłoby traktowanie metod Kremla jedynie w kategoriach wyjątkowego przejawu żądzy władzy i arogancji urzędników państwowych. Zapoznanie się z pracami Niewieżyna pozwala nam określić je jako o wiele głębsze i bardziej symboliczne zjawisko. W opinii Autora przyjęcia kremlowskie były nie tylko jedną z form komunikacji politycznej. Pełniły zarazem funkcję swoistego rodzaju tworzenia wspólnoty między najwyższą władzą a wybitnymi przedstawicielami różnych zawodów (w pierwszym rządzie wojskowych). Co więcej, były również aktem zachęty do dalszych działań dla osób obejmujących nowe funkcje lub uroczystego pożegnania opuszczających swoje dotychczasowe stanowiska, innymi słowy – dla najlepszych z najlepszych. Dodawały im pewności siebie i siły, zwiększyły motywację oraz w pewnym stopniu stymulowały dalszy rozwój zawodowy. Jak ustalił Niewieżyn, dzięki enuncjacjom prasowym przyjęcia kremlowskie stały się także metodą reklamy politycznej.

Za interesującą i oryginalną należy uznać podjętą przez Autora próbę analizy faktycznej roli uczestników kremlowskich przyjęć – gospodarzy, gości, zaproszonych artystów. Gospodarzem wielkich przyjęć organizowanych na Kremlu była rzecz jasna wąska grupa „[...] znaczących funkcjonariuszy partyjnych i państwowych (członków Biura Politycznego i Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego partii komunistycznej) ze Stalinem na czele” (ks. 1, s. 134). Czytelnik znajdzie w monografii szczegółową charakterystykę każdej osoby z najbliższego otoczenia Stalina, a nawet swoistego rodzaju ranking stopni „zbliżenia” do sowieckiego wodza.

W pierwszej z omawianych książek Autor zajmuje się analizą ceremoniału i etykiety przyjęć organizowanych na Kremlu. Ta właśnie część pracy Niewieżyna może być uznana za najbardziej treściwą w odniesieniu do zawartych informacji z punktu widzenia badań o charakterze mikrohistorii. Ubiór zaproszonych, dania i napoje, sztuce i zastawy stołowe, elementy etykiety – niewątpliwie zainteresują badaczy kultury materialnej, zajmujących się specyfiką przyjęć i upodobaniami gastronomicznymi mieszkańców Kremla. Celowo stworzona wyjątkowa atmosfera bankietów, specyficzny stan emocjonalny ich uczestników, analiza ceremoniału i etykiety stanowi wartość dodaną również w zakresie badań psychohistorycznych.

Z brakiem większej ilości źródeł, będących zarazem świadectwem udziału w kremlowskich przyjęciach licznych uczestników, Niewieżyń radzi sobie poprzez skupienie uwagi czytelnika na dokładnej analizie trzech wygłoszonych przy biesiadnym stole przemówień głównego gospodarza². Niezależnie od tego, iż nie jest to pierwsza podobna próba Autora³, oryginalny kontekst dokonanej analizy wystąpień Stalina i skrupulatne podejście źródłoznawcze pozwalają odkryć nowe horyzonty badawcze. W ostatnim czasie obraz lidera sowieckiego państwa doznał wielu „korekt”. Dzięki badaniom Niewieżyń obraz ten nabiera bardziej obiektywnego charakteru. Szczególnie należy podkreślić, że swoje wnioski Autor formułuje na podstawie bezstronnej analizy dokumentów, których większość jako pierwszy wprowadza do obiegu naukowego i częściowo cytuje w aneksach dołączonych do monografii.

Istotne miejsce w omawianych monografiach zajmuje słynny toast Stalina „Za naród rosyjski!” wzniesiony 24 maja 1945 roku. To wystąpienie wielokrotnie przyciągało uwagę historyków. W pracy wyjaśniono przyczyny, którymi kierował się lider sowiecki, wnosząc ten toast i dokonano analizy jego treści. Właśnie Niewieżyńowi udało się odnaleźć zapis stenograficzny przemówienia Stalina. Pozwoliło mu to dokonać porównania wstępnego wariantu tekstu z tekstem opublikowanym następnie w prasie sowieckiej. W rezultacie Niewieżyń doszedł do określonych wniosków na temat cech osobistych „wodza”. Według niego wspomniane w tekście wystąpienia „błędy za klęski lat 1941–1942” świadczą o tym, że Stalin „[...] starał się nie wskazywać własnej winy [...], ale obciążył nią rząd sowiecki” (ks. 1, s. 365). Trudno się nie zgodzić z tym poglądem, ale można go też przyjąć raczej w charakterze określonego założenia, hipotezy. Podobnie zresztą jak i słowa Stalina o narodzie rosyjskim, który od samego początku wojny „wierzył w słuszność polityki swojego rządu”. To oświadczenie można rozpatrywać jako podjętą przez wodza próbę „niewspominania” o wypadkach paniki i dezorganizacji widocznych jesienią 1941 roku wśród mieszkańców Moskwy i innych przyfrontowych miast.

W zakończeniu pierwszej z omawianych książek Autor formułuje zasadniczy wniosek o fenomenie komunikacji między władzą a narodem w ramach przyjęć organizowanych na Kremlu. Pisze o tym, że tego rodzaju świąteczne spotkania były w rzeczywistości wydarzeniami o charakterze państwowym. Odgrywały decydującą rolę nie tylko w procesie wzmacniania osobistej władzy Stalina, ale i konsolidacji wokół wodza politycznej, wojskowej, gospodarczej i intelektualnej elity społeczeństwa sowieckiego (ks. 1, s. 384). Cel ten miał fundamentalne znaczenie zwłaszcza w okresie poprzedzającym wybuch wojny. Zwycięstwo nad Niemcami było w niemalym stopniu efektem istnienia jedności politycznej między elitą, narodem a władzą.

² Mowa o wystąpieniach Stalina 22 kwietnia 1941 roku na przyjęciu dla uczestników obchodów dziesięciolecia sztuki tadżyckiej, 5 maja 1941 roku na uroczystości z okazji promocji słuchaczy akademii wojennych Armii Czerwonej i słynnym toaście „Za naród rosyjski!” wygłoszonym 24 maja 1945 roku.

³ В.А. Невежин, 2007.

Druga z interesujących nas książek została poświęcona analizie komunikowania się „wąskiego kręgu” współpracowników Stalina. W celu rozwiązania postawionych przed sobą zadań badawczych Autor wykorzystał dużą ilość źródeł. Podczas obiadów i kolacji w wąskim kręgu, innymi słowy w trakcie organizowanych z inicjatywy Stalina „sympozjów”, wyraźnie przejawiały się postawy osobiste oraz cechy motywacyjne ich uczestników. O swoiście pojmowanej oryginalności przebiegu tych „wydarzeń” decydowało spożycie alkoholu. Na dobrą sprawę była to w pewnym sensie „sytuacja nadzwyczajna”, do której osoby najbardziej „bliskie” wodza zdążyły się już przyzwyczaić. W pierwszym rozdziale Autor bierze pod uwagę sprzeczny charakter źródeł osobistego pochodzenia: bynajmniej nie zawsze nawet ich skrupulatne porównanie przyczynia się do zrozumienia w pełni rzeczywistości historycznej. W rozdziale drugim interesujące są materiały związane z dyskusją na temat wprowadzenia państwowego monopolu na wino oraz kampanią walki z pijaństwem. Było to odzwierciedlenie wielokierunkowych tendencji kierownictwa sowieckiego w tych kwestiach. Istnieją ciekawe dokumenty, które świadczą o osobistych upodobaniach członków Biura Politycznego w dziedzinie napojów alkoholowych. Niewieżyń zauważa, że o ile przyjęcia na Kremlu były w większym stopniu aktem symbolicznej jedności „narodu i władzy”, o tyle „przy butelce wina” w wąskim kręgu „omawiano bieżące sprawy” (ks. 2, s. 98).

Przyjęcia w „wąskim kręgu” miały bardzo konkretne znaczenie polityczne. Uczestniczyli w nich liderzy partyjni i państwowi – Kliment Woroszyłow, Łazar Kaganowicz, Anastas Mikojan, Sergo Ordżonikidze i inni. Niewieżyń uważa, że Stalin, podobnie zresztą jak Lew Trocki, odnosił się podejrzliwie i nieufnie do biesiad organizowanych bez jego wiedzy. Kiedy bowiem inni przedstawiciele kierownictwa bolszewickiego oraz nomenklatury partyjno-państwowej organizowali „popijawy”, mogli w ich trakcie „obgadywać” (*перемывать косточки*) nieobecnych. Niewieżyń wprost pisze, że treść takich „oddzielnych” przyjęć wódz ze swoim najbliższym otoczeniem postrzegał z wielką podejrzliwością (ks. 2, s. 113).

Autor podaje liczne dane dotyczące czasu i miejsca organizowania biesiad w „wąskim kręgu”, a także analizuje ich kolejność. Czytelnik oczywiście nie może pozostać obojętny na takie aspekty biesiadnego życia najwyższego kierownictwa kraju, jak skład uczestników wydarzeń, opis spożywanych potraw i napojów, osobliwości zachowania „w gościach u wodza” oraz specyfiki takiej rozrywki. Na szczególną uwagę zasługują zawarte w źródłach dane, które pozwalają ukazać stosunek Stalina do obiadów i kolacji jako kontynuacji działalności politycznej oraz partyjno-organizacyjnej. Nieformalny charakter wydarzeń praktycznie nie miał wpływu na „ogólną linię” strategii postępowania politycznego uczestników, ale jednocześnie często stawał się swego rodzaju katalizatorem konfrontacji nomenklaturowej.

Wiadomo, że alkohol łagodzi hamujące reakcje psychiczne, ujawnia ukryte cechy osobowości, w nowy sposób manifestuje znane już jej przymioty. Niewątpliwie można założyć, że Stalin postrzegał „okazję do picia” jako rodzaj „rekrutacji” zwolenników i testowania przeciwników. Nieprzypadkowo

negatywnie reagował na odmowę wspólnego obiadu, nawet pod pretekstem pracy zawodowej.

W tym kontekście najciekawsza dla czytelnika jest rekonstrukcja prowadzonego przy stole dyskursu. Komunikowanie się podczas biesiad bardziej przypominało monolog „ojca narodu” niż rozmowę równych sobie. Według Niewieżyna Stalin potrafił przy pomocy „werbalnej ekwilibrystyki” zrzucić na innych winę za te niedociągnięcia i zaniedbania, za które sam ponosił znaczną część odpowiedzialności (ks. 2, s. 369). Autor dostrzega polityczne znaczenie owego dyskursu w tym, że dyktator podczas uczt próbował stworzyć i wesprzeć zmitologizowany wizerunek „genialnego i nieomylnego przywódcy” (ks. 2, s. 371), co bynajmniej nie stoi w sprzeczności z zasadami i duchem politycznego administrowania w ustroju totalitarnym.

Trzecia książka recenzowanego cyklu jest poświęcona badaniom stalinowskiego dyskursu politycznego związanego z przyjęciami dyplomatycznymi organizowanymi w latach 1939–1945. Niewieżyn pisze, że ich luźna atmosfera sprzyjała większej otwartości publiczności, a samego Stalina zachęcała do bardziej szczerych wypowiedzi (ks. 3, s. 24). Rozdział pierwszy poświęcony jest analizie kształtowania się sowieckiej tradycji przyjęć dyplomatycznych w latach dwudziestych i trzydziestych minionego wieku. Wraz z nawiązaniem stosunków dyplomatycznych przez Związek Sowiecki rozwinęła się także kultura obiadów wydawanych na cześć przedstawicieli obcych państw. Stopniowo te wydarzenia o charakterze protokołarnym „zakorzeniają się” jako część sowieckiej kultury dyplomatycznej. W kolejnym rozdziale Niewieżyn bada techniki dyplomatyczne okresu drugiej wojny światowej. Specyfiką ich realizacji była oczywiście bezpośrednia zależność od stopnia powodzenia w realizacji określonych zabiegów w polityce międzynarodowej. Nie pozostawało to również bez wpływu na zachowanie głównych uczestników wydarzeń.

Szczególne miejsce w trzeciej z omawianych książek zajmują kontakty dyplomacji sowieckiej z przedstawicielami rządu polskiego na wychodźstwie, którym od końca września 1939 roku kierował generał Władysław Sikorski. O ich specyficie decydowała nie tylko rola Związku Sowieckiego w rozczłonkowaniu terytorium Polski w 1939 roku, ale także fakt, iż od lata 1941 roku właśnie to państwo było głównym wrogiem nazistowskich Niemiec i w jakimś stopniu dawało nadzieję na odbudowę polskiej państwowości. Niewieżyn słusznie zauważa, że chociaż Sikorski „[...] obiektywnie zajął stanowisko antysowieckie, to jednak pod wpływem dramatycznych wydarzeń lata 1941 roku został przymuszony do zbliżenia z Moskwą” (ks. 3, s. 94). W kontekście poruszanej na kartach książki problematyki Autor zwraca uwagę na głęboką symbolikę oficjalnego przyjęcia polskiej delegacji, do której doszło podczas wizyty w Moskwie na początku grudnia 1941 roku. Rozmowy były trudne i nie wszystkie kwestie interesujące stronę polską zostały rozwiązane. Mimo to negocjacje zakończyły się 4 grudnia bankietem na Kremlu (ks. 3, s. 96).

Rozdział trzeci poświęcony jest specyficie sowieckiego protokołu i ceremoniału. Czytelnik znajdzie tu wiele ciekawych i szczegółowych informacji z historii nawiązywania oraz funkcjonowania stosunków dyplomatycznych

w ramach koalicji antyhitlerowskiej. W szczególności skrupulatność przygotowywania wspomnianej wyżej wizyty polskiej delegacji na najwyższym szczeblu podkreśliła jej wagę. Obejmowała ona nie tylko „Program pobytu Sikorskiego w Związku Sowieckim”, ale także opracowanie szczegółowej charakterystyki, w tym biograficznej, głównych uczestników wizyty (ks. 3, s. 140). Głęboka symbolika dyplomatyczna widoczna była zarówno w ceremonii powitania polskiej delegacji, jak i w sposobie rozlokowania gości przy biesiadnym stole: generał Sikorski, na którego cześć wydano obiad, zasiadał po prawej ręce Stalina (ks. 3, s. 256), a pierwszy toast wzniesiono także za szefa polskiej delegacji (ks. 3, s. 372).

Dyskurs „stołowy” wielkiej dyplomacji jest szczegółowo omawiany przez Autora w piątym i zarazem końcowym rozdziale monografii. Jego zasadniczą treść stanowi analiza ocen, jakie były formułowane przez Stalina podczas bankietów w odniesieniu do siedmiu państw sojuszniczych, ich narodów oraz przywódców (ks. 3, s. 347). W tym względzie z pewnością interesująca jest autorska interpretacja wydarzeń związanych ze współpracą wojskową Związku Sowieckiego i Wielkiej Brytanii w ramach koalicji antyhitlerowskiej, która znajdowała swój wyraz także w formie „bankietowej”. Personifikacja działań w polityce zagranicznej obu krajów zaowocowała swoistym „pojedyńkiem” między dwoma przywódcami (Winston Churchill i Stalin). Według Niewieżyna pojedynek ten wygrał Stalin. Pierwszy oficjalny bankiet wydany na cześć Churchilla 14 sierpnia 1941 roku na Kremlu zakończył się odniesieniem przez sowieckiego przywódcę swoistego rodzaju psychologicznego zwycięstwa nad brytyjskim premierem, nie tylko poprzez „ominięcie” go w toaście (choć jego forma mieściła się w etykietce), „[...] ale także zmuszenie Churchilla do przyznania się do winy za poprzednie antysowieckie działania” (ks. 3, s. 364).

Dla badaczy istotne znaczenie mają monologi, wypowiedzi i przemówienia Stalina wygłaszane podczas przyjęć dyplomatycznych. Odzwierciedlają one dążenia przywódcy sowieckiego, którego celem było nie tylko pokonanie nazistowskich Niemiec, ale także stworzenie zgodnego z jego oczekiwaniami systemu powojennego. Osobiste cechy Stalina często wydawały się cudzoziemcom – w tym wojskowym i dyplomatom – niezrozumiałe, a nawet sprzeczne. Niekiedy uwidaczniały się one w bardzo szczególny sposób właśnie podczas oficjalnych bankietów. Według Niewieżyna istota sprawy leżała gdzie indziej: „Podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941–1945 przyjęcia dyplomatyczne odegrały dużą rolę w osiągnięciu wzajemnego zrozumienia między sojusznikami w koalicji antyhitlerowskiej i umocnieniu pozycji Związku Sowieckiego na arenie międzynarodowej [...]” (ks. 3, s. 418). Wydaje się, że można w ten sposób wytłumaczyć drobne odstępstwa od protokołu, jakich czasami dokonywał sowiecki przywódca.

Szczególnie chciałbym zwrócić uwagę na obszernie i zawierające szereg informacji suplementy opracowane przez Niewieżyna. Czytelnik znajdzie w nich unikalne dane o przebiegu bankietów, o jadłospisach i napojach, a także o tym, gdzie dokładnie odbywały się spotkania, obiady czy kolacje. Autor monografii przeanalizował około 200 bankietów. Opracował krótkie biogramy ponad

1000 sowieckich i około 150 zagranicznych uczestników tych przyjęć. Ogólnie rzecz biorąc, zapoznanie się z monografią otwiera przed czytelnikiem nieznaną wcześniej sferę nieoficjalnej komunikacji sowieckiego przywódcy.

Różnorodność bazy źródłowej, rzetelność podejścia Autora do rozwiązywania problemów badawczych powinny, jak się wydaje, dostarczyć odpowiedzi na najbardziej palące pytania dotyczące osobowości Stalina, ale Niewieżyń celowo ogranicza się tylko do „odsłaniania [...] kresek” stworzonego przez siebie „werbalnego autoportretu” dyktatora (ks. 2, s. 68). Trzecia z omawianych książek daje możliwość dokonania analizy specyficznych cech osobowości Stalina jako polityka w wymiarze publicznym. Czytelnik znajdzie w niej sporo informacji o jego przyzwyczajeniach, zasługach, niedostatkach, sympatiach i antypatiach (ks. 3, s. 25). Przy tym oczekiwania odnoszące się do rekonstrukcji struktury osobowości sowieckiego wodza wydawały się być nieco większe. W szczególności należy zauważyć, że w recenzowanych książkach istnieją pewne niedopowiedzenia dotyczące „portretu psychologicznego” Stalina, który – wedle Autora – „stopniowo się rysuje” dzięki wspomnieniom i zapisom w dziennikach (ks. 2, s. 272). Prace zawierają w zasadzie opisy wyglądu, sposobu mówienia, a także zachowywania uczestników bankietów. W mniejszym zaś stopniu przedstawione zostały cechy (postawy) osobowości tychże uczestników, co bynajmniej nie przeszkadza zainteresowanym czytelnikom wyrobić sobie własny punkt widzenia w tej kwestii.

W warunkach, w których wiedza historyczna bywa przeciwstawiana zaangażowaniu politycznemu, a nawet fikcyjnym kreacjom, gdy wiele sformułowanych ocen grzeszy schematycznością, zniekształceniem lub wręcz niekompetencją, badania Niewieżyń nabierają niewątpliwie wyjątkowego znaczenia. Autor, „[...] bazując na postulatach klasycznego źródłoznawstwa”⁴, stara się dystansować od „ujawnienia przyczyn” fenomenowi stalinizmu. Szczegółowo opisuje tylko jeden z jego aspektów. Takie podejście czyni z prac Niewieżyń osiągnięcie dużej wagi naukowej w ścisłym i pełnym rozumieniu tego słowa. Współczesne badania historii Związku Sowieckiego w większym stopniu niż kiedykolwiek wymagają przygotowania prac naukowych podobnych do monografii Niewieżyń.

tłumaczenie z j. rosyjskiego Mariusz Wołos

Władimir Somow*

* Niznonowogrodzki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Kuźmy Minina w Niznym Nowogrodzie; e-mail: somoff33@yandex.ru; ORCID iD: 0000-0002-6322-6221

⁴ Idem, 2019a, s. 350.

Bibliografia

- Невежин В.А., 2005а, *Большие кремлевские приемы Сталина (1930-е – начало 1940-х гг.)* „Отечественная история”, 3, s. 56–70.
- Idem, 2005б, *Большие кремлевские приемы Сталина (1930-е – начало 1940-х гг.)* „Отечественная история”, 4, s. 123–139.
- Idem, 2007, *Сталин о войне. Застольные речи 1933–1945 гг.* Москва.
- Idem, 2016, *Тамада для союзников: тосты и здравицы И.В. Сталина на дипломатических приемах в Кремле 1941–1945 годов*, „Исторические записки”, 16 (134), s. 39–54.
- Idem, 2017, *Дипломатические приемы И.В. Сталина 1941–1945 гг.: кремлевский протокол и особая кухня*, „Российская история”, 2, s. 139–153.
- Idem, 2019а, *Застолья Иосифа Сталина*, книга вторая: *Обеды и ужины в узком кругу («симпозионы»)*, Москва.
- Idem, 2019б, *Отпускник Сталин: лечение и отдых на Кавказе в 1920-е годы*, „Исторический вестник”, 28, s. 42–71.